

RÉGI ÉS ÚJ ERDÉLYI BORVIDÉKEK KAPCSOLATA AZ ÉVSZÁZADOK TÜKRÉBEN

TALPAS JÁNOS PhD¹ - HORVÁTH CSABA PhD²

egyetemi adjunktus - egyetemi adjunktus

Erdélyi Múzeum-Egyesület - Babeş-Bolyai Tudományegyetem

<https://doi.org/10.33031/ZRFS.2025.2.8>

Erdélyben évszázadok óta termesztik a szőlőt és bort készítenek belőle. A magyarországi földtani és mezőgazdasági minisztérium több felmérést végzett a szőlőkkel kapcsolatosan a Királyhágón túli területeken. A felméréseket térképek követték. A felmérések alkalmából az Erdélyi szőlős területeket hat kategóriába sorolták, napjainkban az 1205/2018 rendelet értelmében erdélyi borászatok az Erdély-régióban és a Partiumi-régióban találhatók. Az erdélyi borászatok a rendelet szerint a következők: Küküllőmente, Fehérvár, Szász Sebes-Apold, Nagyenyed, Lekence, Dés és Szilágyság. Bár Erdélyben nincsenek kimagasló minőségű és különleges boraink, a kulturális attrakciókkal összekötve igen hatékony turisztikai útvonalakat lehetne kialakítani.

Kulcsszavak: Erdély, borvidékek, borturizmus

JEL: Q15, Z32

BEVEZETÉS

Erdélyben évszázadok óta termesztik a szőlőt és bort készítenek belőle. Több szőlőfajta is megtalálható ezen a területen, közülük az idők folyamán több eltűnt, helyüket újak vették át. Ezek a változások a klíma változásának és a technológiai folyamatok változtatásainak is köszönhetők. A szőlővel művelt területekről térképek is megjelentek az idők folyamán. Dolgozatunkban ezeket a térképeket kutattuk fel, és az egyes területekhez hozzárendeltük az ott termesztett szőlőfajtákat. A kutatás kapcsán az alábbi kérdések merültek fel: vajon a szőlészethez, borászathoz kapcsolódó múlt, kihasználható-e a borturizmus fejlesztésére Erdélyben? A múlthoz kapcsolódva mivel lennének jobbak másoknál a borutak fejlesztésekor? Növekedett vagy csökkent a szőlőtermesztés és a borkészítés a régióban? Tanulmányunk ezekre a kérdésekre szeretne válaszolni.

¹ talpasjanos@yahoo.com ; ianos.talpas@ubbcluj.ro

² hcsaba@gmail.com, Scopus ID: 57191251070, <https://orcid.org/0000-0002-5691-2485>
<https://scholar.google.ro/citations?user=gjmiGb4AAAAJ&hl=ro>

1. ERDÉLY TERÜLETI MEGHATÁROZÁSA

A századok során a fent említett terület sokszor változott. Szűkebb értelemben tekintve a középkori Erdély területe hét erdélyi vármegyét Szász-és Székelyföldet, valamint az északkeleti Beszterce és Radna vidékét foglalta magába¹. Földrajzi, tág megközelítésben a határok keleten a Keleti Kárpátok keleti lábainál, délen a Déli Kárpátok hegycsúcsain, nyugaton a Szigethegység és Meszes hegységen, északon a Radnai hegység oldalán haladtak keresztül.

1. sz. ábra. Magyarország és Erdélyország földképe 1841

Forrás: Khelman Károly Magyar Tudós Társaság²

2. ERDÉLY BORÁSZATÁNAK RÖVID TÖRTÉNETE

Az első borászattal kapcsolatos írások Krisztus születése előtti időkben származnak. Herodotosz (Kr.e. 484-426) említést tesz egy népről, amely bort készít a Maros felső folyásánál és a Küküllők mentén. A római uralom (106 - 217) alatt intenzív borké-

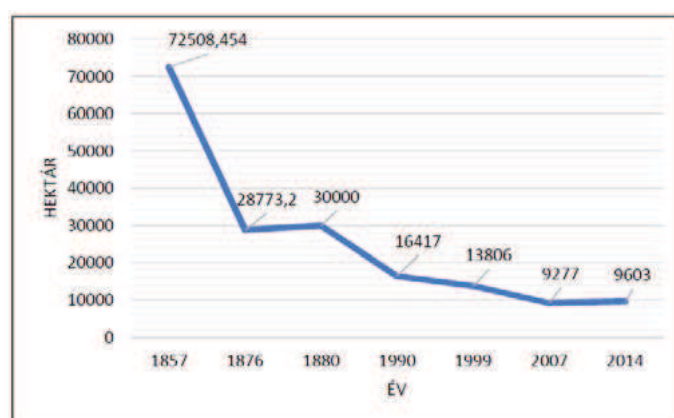
szítés és fogyasztás folyik (Traianus oszlopa, Verespatakon római kori étlapon szerepel kétfajta borajánlat, a nagyenyedi Természettudományi Múzeumban római kori szőlőfeldolgozó tárgyak láthatók)³. Gál János⁴ szerint a szőlőket görög és olasz honból hozták. (Borászati füzetek, 1958, old.197). Valószínűleg a római korban telepített szőlőfajta a gordin. Priscus, II. Theodosius római császár követe, említést tesz az egykori erdélyi római területeken maradt szőlőtermesztésről. A XII. században szász telepesek virágoztatják a borkészítést Erdélyben. Ebben a században Weinland-ként említik a Maros és Küküllő mentét. A tatárjárás (1241) elpusztította a szőlősöket, ezután újabb telepítések következtek a nagyvárosok közelében. Mátyás király (1443-1490) idejében a sárdi és celnai borokról történik említés. Bethlen Gábor (1580-1629) Erdély fejedelem írásaiban említés esik a szászok által művelt szőlőkről. A török fennhatóság ideje alatt (XVI - XVII század) felvirágzik a szőlőtermesztés. I. Apafi Mihály 1690-ben fellendíti a borkereskedelmet. Azonban a második tatárjárás (1817) elpusztította a szőlőket. Az újratelepítési folyamat 1825-1848 között kezdődik francia fajtaikkal⁵. Az 1848-49-es forradalom tönkreteszi a borászatokat. Az ágazat újabb felemelkedése 1865-ben kezdődött. Ebben az időszakban megalakultak a Pince Egylet raktárai: Brassóban, Kolozsváron és Medgyesen⁶. A szőlőfiloxéra Erdélyben 1889-ben kezdődött. Az első oltott tőkét 1897-ben jegyzik, Tordán, Zsidván, Ádámoson és Nagyenyeden. Az első világháború ismét romba dönti a borászatokat. Az újabb felvirágzás a tanulmányozott területen 1927-ben történik, ezt követi a világválság, amely a borászatok forgalmának visszaesését hozza. A második világháború a szakma további leépüléséhez vezetett. A kommunista rendszer a tervgazdálkodás éveit hozta a borászatokban. Ebben az időszakban a hangsúly az alacsony termelési árra és az elkészített bor mennyiségére tevődött. Az 1990-es változás a privatizációt és mint utólag kiderült az iparág hanyatlását hozta. Ennek a folyamatnak 1999-ben lett vége, mikor elindult az ágazat emelkedő úton.

3. ERDÉLY SZŐLŐVIDÉKEI

A Királyhágón túli vidékeken, mint láttuk régi idők óta termesztik a szőlőt. A kiegyezés előtti időszakban a borok elnevezése inkább a vidék nevéhez kötődött. A kiemelkedő minőségű borok hiányoztak, ennek oka a szőlőművelés elhanyagolása, a rossz fajok kiválasztása, a borkezelés pincegazdászat elveinek hiánya, a must értékesítés, illetve az élénk borkereskedelem hiánya volt. Tudjuk, hogy 1857-ben Erdélyben 102600 hold szőlős volt⁷. Ha készítettek is minőségi borokat, erről a szakmai társulások és a szakirodalom hiánya miatt keveset tudunk. A kiegyezés utáni időszak nagy változásokat hozott az erdélyi borászati életben. Az erdélyi gazda egylet látogatást tesz a Küküllő mentére 1872-ben.

A magyarországi földtani és mezőgazdasági minisztérium több felmérést végzett a szőlőkkel kapcsolatosan a Királyhágón túli területeken. A felméréseket térképek követték. A felmérések alkalmából az Erdélyi szőlős területeket hat kategóriába sorolták: Alsó marosi, Közép marosi, Kis Küküllőmente, Nagy Küküllő mente, Mezőség, Szilágyság. A felméréseket a borászati törzskönyvben közzétették⁸. Napjainkban az 1205/2018 rendelet értelmében erdélyi borászatok az Erdély-régióban és a

Partiumi-régióban találhatók. Az erdélyi borászatok a rendelet szerint a következők: Küküllőmente, Fehérvár, Szász Sebes-Apold, Nagyenyed, Lekence, Dés és Szilágyság. A régi és az új felosztás különbözik. A romániai statisztikai hivatal csak 2014-ig gyűjtötte be a szőlőterületek nagyságára vonatkozó adatokat. A romániai Országos Szőlő- és Bortermelő Egyesület, nyilatkozatok alapján, megpróbálta helyettesíteni a statisztikai hiányosságokat. Az 1914. előtti feljegyzéseket tanulmányozva, a romániai statisztikai hivatal és Eurostat adatait alapján grafikonon ábrázoltuk az erdélyi szőlőtermő területek nagyságrendjét:

2. sz. ábra. Az erdélyi szőlőterületek változása

Forrás: saját szerkesztés

Magyarországon a kiegyezés után, 1880-ban megjelenik a borászati térkép², megelőzve a borászati törzskönyvet, ahol leírják az ország területeinek szőlőtermesztési vidékeit.

3. sz. ábra: Magyarország Borászati térképe 1880

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu>¹⁰

A Magyar Borászati térképen szerepel Nagy-Magyarország összes borászata. E térkép alapján ábrázoltuk az erdélyi borászatokat és nem utolsósorban lebontottuk borászati régiókra Erdély területét. A jelent és múltat csak a Kisküküllő menti régióban tárgyaljuk és ábrázoljuk, esettanulmányként, helyszűkében. A többi szőlőtermő területet csak megemlítjük és felsoroljuk a szőlőt termesztő területeket az 1880-as években.

4. sz. ábra: Erdélyi borászatok 1880

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu>¹¹

3.1 Alsó-marosi borvidék

A borvidék szőlő területe 2516 ha az 1884-es összeírás szerint. A legtöbb szőlő fehér de kisebb mennyiségben találkozunk kékszőlővel is. (Borászati törzskönyv 1884, old. 16) A települések:

Aklós (Nagy-), Algyógy, Alvincz, Bábolna, Berény, Borberek, Dál, Déva, Kelenek, Készé, Laáz, Lámkerék, Macsó, Magyarósd, Nádasd (Felső-), Nándorválya, Péterfalva, Rapolt (Nagy- és Kis-), Sólymos (Maros-), Szarakszó, Szászcser, Szászsebes, Szászváros, Szilvás (Alsó-), Vajda-Hunyad

3.2 Közép-marosi borvidék

Jelentősen kisebb területen találhatók szőlők, mindössze 2700 ha, de a borok mennyisége nagyából ugyanaz, mint a fenti régióban. A vörös borok mennyisége a fele az előző régióhoz képest. (Borászati törzskönyv, I 884, old 17) A régió szőlőtermelő települései: Bágyon, Benedek, Bocsárd (Magyar- és Oláh-), Boros, Borbánd, Csáklya, Csombord (Maros-), Czelna, Diód, Egerbegy, Enyed (Nagy-), Felgyógy, Felvincz, Gáld (Alsó-), Gyulafehérvár, Harasztos, Igen (Magyar-), Keresed, Királypataka, Krakkó, Lóna (Aranyos-), Mészkö, Miklóslaka, Nagylak, Paczalka, Sárd (Magyar), Tibor, Torda, Újvár (Maros-).

3.3 Kisküküllői borvidék (1884)

5. sz. ábra: Kisküküllői borvidék 1880

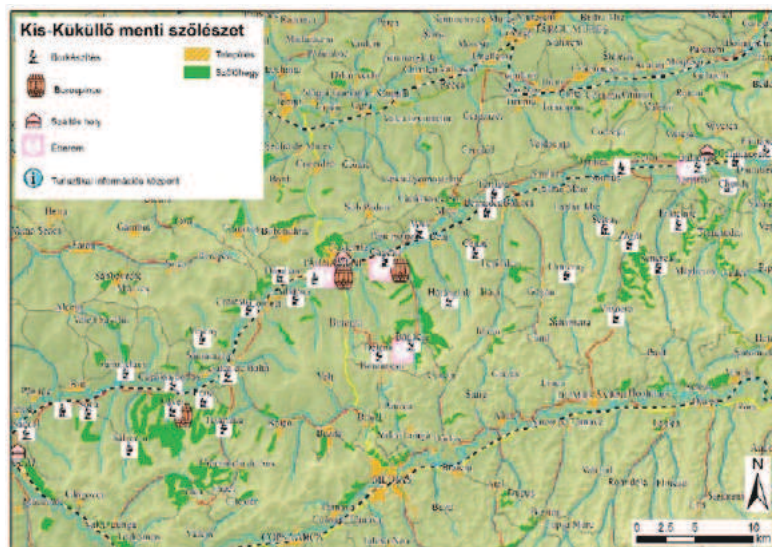
Forrás: <https://maps.hungaricana.hu>¹²

A szőlővel beültetett terület 5902 ha. A fehér borok készítése dominál, találkozunk vörösbor forgalmazással is. A települések, ahol szőlőt termesztettek: Ákosfalva, Bábahalma, Baczkamadaras, Balavására (Bălăușeri), Becze, Bénye (Magyar-), Bogács (Băgaciu), Bolkács (Bălcaciu), Bonyha, Buzás-Bocsárd, Bükkös (Magyar-), Csávás (Szász-), Csongva, Czikmántor, Deég, Deésfalva, Djcső-Szt.-Márton (Târnăveni), Domáld, Dombó (Dâmbău), Enyed (Kis-), Fugad, Fületelke, Gálfalva (Gănești), Gogány, Gogány-Váralja, Harangláb (Hărănglab). Héderfája (Idrifaia), Herepe (Magyar-), Hohndorf, Jövedics, Kaál-Tövishid, Kápolna (Alsó-) (Căpâlna de Jos), Kelementelke (Călimănești), Királyfalva (Crăiești), Kórod-Szt.-Márton (Coroianmartin), Koronka, Kend (Chendu), Küküllővár (Cetatea de Baltă), Lapád (Magyar), Lepend, Magyarós, Maros-Vásárhely, Nádas (Szász-), Ózd, Petele,

Péterlaka (Magyar-), Pipe, Sáros (Nagy-), Sáros (Kis-) (Deleni), Solymos-Oláh, Sövényfalva, Sülye, Szancsal (Sâncel), Szász-Örményes, Szt.-Benedek, Szent-Gerlicze, Szentháromság, Szt.-Iván (Szász), Szent-László (Oláh-), Szt.-Miklós (Bethlen-), Szélkut, Szénaverős (Senereuși), Széplak (Suplac), Szépmező (Șona), Spir, Szövérd, Szöllős (Kis-) (Seleuș), Tatárlaka (Tătărlău), Vaja, Veczke, Vesszős (Szász-), Völcz, Zágor (Zăgor), Zsidve (Jidvei).

3.4 Az utolsó hivatalos felmérés (2014)

Alsókápolna (Căpâlna de Jos), Abosfalva (Abuș), Aranyosegerbegy (Vișoara), Ádamos (Adămuș), Balavásár (Bălăușeri), Bethlenszentmiklós (Sânmiclăuș), Bolkács (Bălcăciu), Boldogfalva (Sântămărie com. Cetatea de Baltă), Dicsőszenmárton (Târnăveni), Felsőkápolna (Căpâlna de Sus), Felsőtatárlak (Tătărlău), Gyulakuta (Fântânele), Harangláb (Hărănglab, Ceuș), Héderfája (Idrifaia), Kelementelke (Călimănești com. Fântânele), Kistővis (Lunca Târnavei), Küküllőfajsz (Feisa), Küküllővár (Cetatea de Baltă), Küküllődombó (Dâmbău), Küküllőszéplak (Suplac), Kóródszenmárton (Coroianmartin), Nagykend (Chendu), Magyar királyfalva (Crăiești), Magyarsáros (Deleni), Mikeháza (Mica), Szancsal (Sâncel), Szászbogács (Băgăciu), Szásznagyvesszős (Veseuș), Szászsöllős (Seleuș), Szépmező (Șona), Szénaverős (Senereuși), Vámosgálfalva (Gănești), Zágor (Zăgor), Zsidve (Jidvei). A régi felosztásban azok a települések, ahol nincs lefordítva a település neve, már nem rendelkeznek borászattal.

6. ábra: Kisküküllő borvidék 2014.

3.4 Nagyküküllői borvidék

Jelentős bortermelő vidék, szőlő területe 8422 ha. Bár a 2018-as rendelet értelmében nem ajánlott a kékszőlő, majdnem a felén ezeket a fajtákat termesztik. A hozzá tartozó települések: Almakerék, Almen, Apold, Apold (Nagy-), Apold (Kis-), Asszonyfalva, Bajom (Alsó-), Halásztelke, Baromlaka, Bázna, Bene, Berve, Berethalom, Boldogfalva, Bolya, Bún (Nagy- és Kis-), Buzd, Csanád (Szász-), Csufud, gy-, Darlacz, Dálya (Szász-), Dános, Disznód (Nagy-), Disznód (Kis-), Doborka, Drombás, Ecselő, Eczel, Egerbegy, Ekemező (Nagy-), Enyed (Kis-), Erdőhát, Ernye (Szász-), Erzsébetváros, Farkastelke, Gergelyfája, Hasság, Hidegkút, Hégee, Herepe (Oláh-), Hétur, Holdvilág, Holdvilág (Csicsó-), Hosszuaszó, Hosszutelke, Ivánfaiva (Szász-), Kapus (Nagy-), Karácsonfalva (Felső-), Keresd, Keszler, Keresztur (Szász-), Keresztény-Sziget, Kerpenyes, Kézd (Szász-), Kőrös, Kútfalva, Ludas (Nagy-), Ludas (Kis-), Mártonfalva, Mártontelke, Medgyes, Mikeszásza, Monora, Morgonda, Musna, Nádpatak, Niemes, Ohába, Omlás, Orbó (Szász-), Paratér, Pókafalva, Prépostfalva, Prüdén, Récese, Riomfalva, Rücs, Saal, Sáros, Sáros (Szász-), Segesd, Segesvár, Selyk(Nagy), Selyk (Kis-), Spring, Szelindek, Szent-László (Szász-), Sink (Nagy-), Somogyom, Sorostély, Szöllős (Nagy-), Tóbiásfalva, Toporesa, Újfalu (Szász-), Vesződ (Szász-), Vesztény, Vingárd.

3.5 Mezőségi borvidék

Nemzetiségileg igen változatos területről beszélünk, ezért vidékenként változik a borok ízvilága. A szőlőterületek nagysága 2047 ha. A terület egyötödén termesztettek kékszőlőt is. A hozzá tartozó települések: Bálványos-Váralja, Besenyő, Besztercze, Deés, Deészakna, Demeter (Nagy-), Dipse, Feketelak, Gerend-Keresztur, Kolozs, Kolozsvár, Kolozs-Monostor. Lekencze(Nagy-), Malomárka, Orbó-Maros, Szász-Régen, Szent-György (Szász-), Szék, Teke, Törpény, Vajda, Veresegyháza, Vermes.

3.6 Szilágysági-borvidék

Közepes nagyságrendű szőlőtermelő, 6078 ha. Igazi fehérszőlő vidék volt, minimális kék szőlővel. A települései: Almás, Almás (Nagy-), Badacsony, Bagos, Baksa (Oláh-), Bálla, Bánffy Hunyad, Bikal, Bogdánd, Bülgözd, Csahol (Magyar-), Csány, Derzsida (Kis-), Derzsida (Nagy-), Diósad, Girókuti, Goroszló (Nagy-), Görcsön, Györtelek, Hadad, Halmosd, Ilosva, Ipp, Karásztelek, Kegye, Kettős-Mező, Keczel (Magyar-), Kémer, Kirva, Korond, Kövesd, Kusaly, Kraszna, Lecsmér, Mozsolya, Nagyfalva, Nagymon Újfalu, Nádasd-Hadad, Paczal (Nagy-), Paczal (Kis-), Peér, Pele, Percesén, Simson, Sármaság, Sommály, Somlyó-Csehi, Somlyó-Ujlak, Szakácsi, Szeér, Sziget, Szilágysági Balázsháza, Szilágysági Cseh, Szilágysági Szeg, Szilágysági Somlyó, Szopor (Alsó-), Szódemeter, Tasnád, Tasnád (Szántó-), Tasnád-Szarvad, Új-Némethi, Varsolez Vervölgy, Zilah, Zovány.

4. SZŐLŐFAJTÁK

Mint fentebb említettük az Erdélyi Gazda Egyesület látogatást tett 1872-ben az erdélyi szőlészeknél. Ebből a látogatásból kiderültek az itt termesztett szőlő fajták. (Gamauf, 1873) A XIX század eleji és forradalom utáni szőlőkről a borászati lapokban Gál János számol be. Leveleiben ismertet több Erdélyhez köthető szőlőfajtát. Az öt szőlőfajta a következő: kövér, som, boros, király, járdovány. A filoxéra megjelenése előtt még sok régi szőlőfajtával találkozunk (sárféher, bálint, fügér, gohér, vörös dinka, fehér alexandriai, ezerjó. (Borászati törzskönyv, 1884, old. 346) Ezeket a szőlőfajtákat nem ajánlják termesztésre Erdélyben. Az ajánlott fajok az alsó marosi borvidéken rajnai-rizling, járdovány, kövér szőlő, olasz rizling, furmint(som), semillion, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot. Közép Marosi borvidéken: rajnai-rizling, járdovány, kövér szőlő, tramini, olasz rizling, sauvignon, semillion, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot. Kis küküllői borvidék: muskotály, olasz rizling, furmint(som), sauvignon, semillion, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot. Nagyküküllői borvidék: sauvignon, semillion, tramini, olasz rizling, járdovány, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot. Mezőségi borvidék: sauvignon, semillion, furmint(som), olasz rizling, járdovány, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot. Szilágysági borvidék: sauvignon, semillion, olasz rizling, bakar, kövérszőlő, hárslevelű, cabernet, oporto, merlot, pinot noir, malbec, verdot, nagy burgundi, sárfekete (fekete ardai) (Borászati törzskönyv, 1884, old.357-358).

A 225/2006 rendelet előírja a termeszthető szőlő fajtákat az erdélyi területeken. A filoxéra utáni ajánlott szőlőfajtákon kívül megjelenek újak: királyleányka, pinot gris, neuburger és ottonel muskotály. A rendelet teljesen kizárja a kékszőlő telepítését. Az új szőlőfajták közül érdemes kiemelni a királyleánykát, mely szőlőfajta említve van Dámos településen 1903-ban. A többi szőlőfajta Franciaországból és Ausztriából átvett, az erdélyi terroirhoz nagyon jól alkalmazkodó fajták.

5. A TÉRSÉG KÜLÖNLEGESEBB BORAI

Nem beszélhetünk különlegesebb minőségű borokról a tanulmányozott területen. Sajátuk mondható szőlőfajtáink közül a Leányka és a Királyleányka, egy kellemes bort adó, de nagyborok kialakítására nem alkalmasak. A kövér szőlő aszúval is megajándékozott, de nehézkes termesztése és a klímára való érzékenysége miatt csak kevés helyen termesztik. Régi hírneves boraink közül meg kell említenünk a Plébánost, a Gombási zamatost vagy a Rozsamált. Az utóbbi a XIX. században kitüntetést szerzett Londonban. Ezek mind bor házasítások voltak, dokumentált százalékaránnyal nem rendelkeztek.

6. BORTURIZMUS A TÉRSÉGBEN

Borutak kialakításával kísérleteztek két megye bevonásával (Fehér és Maros), kitáblázták a megyéknek számos szőlőtermő vidékét. Az út elnevezése Erdélyi borutak volt. Sajnos a technikai infrastruktúra kialakításán kívül nem született egyéb haszna

ennek a projektnek. Maradtak az egyéni borkostolási helyek, melyek csak előzetes bejelentkezéssel és turisztikai szuprastruktúra hiányában csak ideiglenesen látogathatók.

Az utóbbi időben a borok forgalmazásában feltörő helyet foglal el a helyben fogyasztás.

7. KÖVETKEZTETÉS

Igen régi időktől foglalkoztak Erdélyben bor készítéssel. Az ókorból pontatlan leírások maradtak. A régészeti leletek kevesek, ezekre nem lehet turizmust építeni. A filoxéra előtti szőlőfajtákból jelentéktelen mennyiség maradt fenn. Az újabb, a tárgyalt területhez köthető szőlőfajták minőségileg még nem bizonyítottak. Csupán a tramini szőlőfajta emelhető ki, mely nagyon jól alkalmazkodott a Kisküküllő és Nagyküküllő mentén. A régi bortípusok nem vonzóak a közönség számára (édes borok). A XIX - XX századi szakszerűtlen borkészítés hatása érzékelhető a XXI. századi borforgalmazáson is.

Pozitívumként említhető, a terroir-nak köszönhetően, hogy nagyon nagy az itteni borok sokszínűsége. A változatos ízvilág lehetne egy attrakció a turizmus számára. Szintén kedvező jelenség, hogy növekszik a bortermelés, ez azt jelenti, hogy van esély a borturizmus bevezetésére a turisztikai és a szállítási infrastruktúra fejlesztésével, valamint a borok minőségének javításával. „A bor egy tájhoz, helyhez és az ott élő emberekhez kötött eredetű termék, ezért az élményben része van a bor eredetének”¹³ (Hámornik Balázs Péter, 2011, old.302).

A bor lokális fogyasztása a borászatokban egy élmény, ezért fontosnak tartjuk a borturisztikai fejlesztéseket a térségben. Nem javasolt kaotikus fejlesztésbe fogni, célszerű volna borutakat kialakítani. Az itteni borok megismerése és az attrakció kialakítása érdekében fontosnak tartjuk a következő idézetet: „*Ebben az esetben maga az út, mint informáló vagy reklámeszköz funkcionál*”¹⁴ (Puczkó László, Rátz Tamara, 2011, old. 74).

Úgy gondoltuk, hogy bár nincsenek kimagasló minőségű és különleges boraink, a kulturális attrakciókkal összekötve igen hatékony turisztikai útvonalakat lehetne kialakítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ¹ Kurecskó Mihály: Erdély történelme a középkorban. In: Kovács Zsuzsa, Mikó Zsuzsa, Szabó Csaba: Erdély 1000 év öröksége. Magyar nemzeti levéltár-Libri kiadó, 2020, Budapest-Kolozsvár.
- ² Cholnoky térképtár gyűjtemény
- ³ Csávossy György: Jó boroknak szép hazája, Erdély, 2002, Mezőgazda kiadó, Budapest.
- ⁴ Gál János: Erdélyi levelek II. In: Gyürky Antal (szerk.): Borászati lapok, 25. szám. 1858. június 20. Budapest. 197–198. https://adt.arcanum.com/hu/view/BoraszatiLapok_1858/?pg=192&layout=s
- ⁵ Kövály László: Erdélyország statisztikája. Első kötet. Tilsch János tulajdona, 1847, Kolozsvár.

- ⁶ Krémer Fülöp központi pincemester: Levéltári beszámoló, 38 kézzel írt tisztázat, 1881.
- ⁷ Gyürky Antal: Erdélyország borászata. In: Gyürky Antal (szerk.): Borászati lapok, 7. szám. 1858. február 14. Budapest. 49–50. https://adt.arcanum.com/hu/view/BoraszatiLapok_1858/?pg=48&layout=s
- ⁸ Borászati törzskönyv. Magyarország nagyobb. Bortermelői eladásra bepincézett borainak kimutatása. A Földmvelés-, Ipar- és Kereskedelmi Magy. Kir. Minister Megbízásából 1881-ik évre. Összeállította: Az Orsz. Borászati Kormánybiztos. A Magyar Királyi Államnyomdából 1881. Budapest, https://real-eod.mtak.hu/16025/2/Gazd_O_912_1881.pdf
- ⁹ Magyarország borászati térképe [Jelzet: SzSzBML T 078]. Méretarány: 1:152000. Keletkezés: 1880. Technika: könyomat. Adatbázis forrás: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár [Szabolcs megye kéziratoss térképei](https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/3784/view/?bbox=7507%2C-4672%2C8648%2C-4173). <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/3784/view/?bbox=7507%2C-4672%2C8648%2C-4173>
- ¹⁰ Magyarország Borászati térképe 1880 (<https://maps.hungaricana.hu>)
- ¹¹ Erdélyi borászatok 1880(<https://maps.hungaricana.hu>)
- ¹² Kisküküllői borászatok 1880(<https://maps.hungaricana.hu>)
- ¹³ Hámornik Balázs Péter: A Bor és a borozás termékélményként. In: Izsó Lajos – Becker György: Termékélmény. Akadémiai kiadó, 2011, Budapest.
- ¹⁴ Puczkó László, Rátz Tamara: Az attrakciótól az élményig. Akadémiai kiadó, 2011, Budapest.